

ÚNEMLEW QUBÍLÍSÍNÍN FONETIKALÍQ KÓRINISLERI (diereza hám akkomodaciya qubılısları)

Rambergenova R.G.

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, Nókis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20308657>

Sózdegi qatar kelgen dawıssız hám dawıslı sesler artikulyaciyasınıń bir-birine únlesiwi *akkomodaciya* delinedi. Bunday fonetikalıq qubılısta tásirge ushırap atırǵan ses tolıq ózgerip ketpeydi ya túsip qalmaydı, óziniń belgilerin joytıp jibermeydi, sol fonemaniń allofonı sıpatında ayıladı, yaǵnıy, qońsılas kelgen sestiniń tásirinde azı-kem ózgergen esaplanadı.

Úzliksiz sóylew aǵımında sesler biri-birine tásir etip ózgeredi, sózdegi sesler qońsılas kelgen sestiniń ayırım belgilerin ózine qabıllaydı, seslerdiń óz ara únlesiwi júzege kelip, kelesi sestini aytıwǵa múmkinlik beredi hám sóylew aǵzalarına artıqsha kúsh túsiwiniń aldın aladı. Mısal sıpatında *tún* sózin keltiriwge boladı, /t/ sesiniń aytılıwınıń eń sońǵı úshinshi fazası – rekursiya baslanbastan, sóylew aǵzaları kelesi erinlik /ú/ sesin aytıwǵa qolaylasadı, yaǵnıy, /t/ dawıssız qońsılas erinlik /ú/ sebepli labiallasadı. Labiallasıw procesi /n/ ǵa da ótedi, /ú/ sesin aytıwdı juwmaqlamastan, sóylew aǵzaları kelesi /n/ sesin aytıwǵa tayar turadı. Bul qubılıs sestini tolıǵı menen ózgerтип jibermeydi, al seslerdi aytıwda qolaylılıq tuwdıratuǵın allofonı qollanıladı. Belgili rus ilimpazı A.A.Reformatskiydiń atap ótkenindey: «Akkomodaciyaǵa sesler jartılay ushıraydı, sebebi dawıslılar hám dawıssızlar eki túrli tiptegi sesler qatarına kiredi hám olar tolıq bir-birine ótip kete almaydı [1,164].

Dawıslı yamasa dawıssız sestini qońsılas sestini tásirine ushırawına qarap akkomodaciyanı *dawıslılar akkomodaciyası* hám *dawıssızlar akkomodaciyası* dep ekige bóliwge boladı.

Dawıssızlar akkomodaciyası. Dawıssız sesler, anaw yaki mınaw dawıslı menen qatar kelip, sol dawıslıǵa tán qanday da bir belgini ózine ózlestiriwi múmkin.

1. *Erinlik dawıslılardıń tásiiri.* Dawıssız sesler erinlik dawıslılar /o/, /ó/, /u/, /ú/ menen bir sózdiń ishinde qońsılas kelip labiallasadı. Erinlik dawıslılar ózinen aldın kelgende de, ózinen keyin kelgende de dawıssızǵa óz tásirin tiygizip otıradı. Tatar lingvisti M.Z.Zakievtiń aytıp ótkenindey: «Erinlik dawıslı, ásirese ózinen aldın kelgen dawıssızdıń artikulyaciyasına kóbirek tásir etedi» [2,80]. Dawıssızdıń labiallasıwına sebep sóylew aǵzaları erinlik dawıslınıń aldında kelgen dawıssızdı aytıp atırǵanda kelesi erinlik dawıslını aytıwǵa tayarlıq kóredi. Máselen, *kór* sózinde /k/ sesin aytıp atırǵan waqtımızda-aq erinler aldında úyirilip, dóngelene baslaydı, solay etip, erinlik /ó/ dawıslısın aytıw erterek baslanadı. Usı

mısaldağı /r/ dawıssız da belgili dárejede labiallasadı, sebebi erinler /ó/ dawıslısın aytıp bolıp birden neytral halatqa óte qoymaydı da, kelesi dawıssızğa da óz tásinin tiygizedi. Mına mısallar pikirimizdiń ayqın dálili boladı: *shuqır, urt, kólem, tútin* h. t. b. Keltirilgen mısallardıń barlıǵında da erinlik dawıslılardıń eki tárepinde kelgen dawıssızlarda sezilerli dárejede labiallasıw bar.

2. *Til aldı / til artı dawıslılarınıń tásiiri.* Dawıssızlardıń qanday dawıslılar menen qatar keliwine qaray, olardıń til aldı yamasa til artı variantları payda boladı. Dawıssız til aldı dawıslısı menen qatar qollanılsa, dawıssızdıń palatal allofonı qollanıladı, al eger til artı dawıslısı menen qońsılas kelse, dawıssızdıń velyarlıq allofonı aytıladı. Máselen, *ber* sózinde /b/ hám /r/ sesleriniń palatal allofonı, *bar* sózinde /b/ hám /r/ dawıssızlarınıń velyarlıq variantı qollanılıp tur. Bir fonemanıń usınday variantları bir-birinen ajralıp turadı. Dawıssızdıń palatal variantı til aldı dawıslısın aytqandağı tildiń jaǵdayına baylanıslı boladı, yaǵnıy, biz joqarıda keltirip ótken *ber* sózindegi /b/, /r/ sesleri /e/ dawıslısı sebep palatallasadı, nátiyjede eziwler kerilip hám dawıs kóterińki aytıladı. Til artı dawıslıları menen birge kelgen dawıssızlardı aytqanıımızda bolsa, til artı dawıslılarınıń artikulyaciyası sıyaqlı til artqa sál jılıydy. Keltirilgen mısallardan tómendegidey juwmaqqa keliwge boladı, til seslerdi aytıwdıń sonday optimal variantın islep shıqqan, bunda seslerdiń bir-birine únlesiwı sózlerdi aytıwǵa jeńillik tuwdıradı, bul óz gezeginde aytıw kúshin, waqtı únemlewge alıp keledi.

Dawıslılar akkomodaciyası. Dawıslılardıń akkomodaciyası qatar kelgen dawıssızlardıń tásinde júz beredi. Qaraqalpaq tilinde erinlik, murınlıq, til aldı hám til artı dawıssızlarınıń dawıslılarǵa tásiiri kózge taslanadı.

1. *Erinlik dawıssızlardıń tásiiri.* Eger dawıslı ses qos erinlik /b/, /p/, /m/, /w/ yamasa erinlik-tislik /v/, /f/ dawıssızlarınan keyin kelse, dawıslınıń belgili dárejede erinlik dawıssızdıń tásinde aytılıwının seziw qıyın emes. Máselen: *perde, pikir, miy, bar, waqt, vagon*, t.b. Bul erinler óz halatınan neytral halatqa ótip úlgermey, óziniń halatın dawıslıǵa ótkerip jiberedi.

2. *Til artı dawıssızlarınıń tásiiri.* Til kúshli artqa tartılǵan, ashıq dawıslılar kómekeylik /h/ hám til artı /x/, /q/, /ǵ/ dawıssızları menen qatar kelgende solay aytıladı. Keltirilgen dawıssızlardıń tásinde til artı dawıslısı /a/ kómekeylik reńk aladı. Mısalı: *qalıń, qurıw, qara, qarańǵı, xat, ǵarǵa, haqıyqat*, t.b.

3. *Murınlıq dawıssızlardıń tásiiri.* Murın quwıslıǵınıń rezonator xızmetin atqarıwına baylanıslı murınlıq dawıssızlar esaplanǵan /m/, /n/, /ń/ sesleriniń tásiiri etiwı menen qońsılas kelgen dawıslılar nazalizaciyalanadı. Bul fonetikalıq qubılısqa sebep murınlıq sestıń aytılıwında, murın jolı jabılıp, awız jolı ashılıp úlgermesinen murınlıq dawıssızdan soń kelgen dawıslı aytılıp ketkenligi boladı. Mısalı: *multıq, qońız, máńgilik, negiz, sınıw*, t.b.

4. *Til aldı dawıssızlarının tásiri.* Dawıslı sesler til aldı /t/, /d/ dawıssızları menen bir jerde kelgende, sezilerli dárejede til aldı sesiniń belgilerin iye boladı, hátte, ol til artı dawıslısı bolsa da. Mısalı: *taǵa, tamır, darıw* hám t.b.

Akkomodaciya da sesler túsip qalmaydı, tek ǵana qońsılas kelgen sesler sózlerdi aytqanda bir-birine ıńǵaylasıp keledi. Bul fonetikalıq qubılıs tilden qolaylı paydalanıwǵa imkan beredi. Akkomodaciya sózlerdiń artikulyaciyasında bir sesten ekinshi sestı aytıwǵa óterde ańsat, tez, sóylew aǵzalarına kúsh túsirmesten, waqıttan da únemli paydalanıwǵa sebep bolatuǵın qubılıs.

Diereza – sózdegi dawıssız sestiniń túsip qalıwı. Ol ózi menen qatar kelgen dawıslı sestiniń qosıla túsip qalıwına alıp keledi. A.A.Reformatskiydiń pikirinshe: «Dierezalar assimilyaciyalıq tiykarǵa iye, yaǵnıy, assimilyaciya sebepli dawıssız sesler sózlerden túsip qaladı, ásirese qońsılas kelgen sesler sóylew aǵımında bir-birine únlesip kelgen waqıtta, ayırım sesler yamasa sesler kompleksi túsip qaladı» [1,75].

Qaraqalpaq tilinde /l/ sonantı kópshilik jaǵdaylarda sózden túsip qalıwı múmkin. Bul sestiniń túsip qalıwı sózdiń ishinde yamasa sóz dizbekleriniń, yaki qospa sózlerdiń shegarasında bolıwı da múmkin. Ilimpaz U.Baychuranıń tastıyıqlawınsha, /l/ sonantınıń túsip qalıwına onıń kúshli sonant bolǵanlıǵı yamasa dawıslı seslerden derlik az ayırmashılıqqa iye ekenligi sebep boladı. Buǵan kimogramma nátiyjeleri dálil ekenin óz miynetinde aytıp ótedi [3,186].

Feyillerde, ásirese, /l/ sesiniń túsirilip aytılwı kóp ushırasadı. Bul jaǵday tek qaraqalpaq tilinde emes, al ózbek, qazaq, uyǵır, bashqurt tillerinde de keń taralǵan. Házirgi qaraqalpaq tilinde /l/ sesine tamamlanǵan feyillerge *-ma// -me* bolımsız forma jalǵanǵanda, *kelme-keme, bolma-boma, alma-ama*, shárt meyildiń *-sa// -se* qosımtası jalǵanǵanda, *bolsa-bosa, qalsa-qasa, kelse-kese*, hal feyildiń *-ıp// -ip* qosımtası jalǵanǵanda, *alıp-ap, kelip-kep, bolıp-bop*, kelbetlik feyildiń *-ǵan// -gen* qosımtası jalǵanǵanda, *bolǵan-boǵan, kelgen-kegen, alǵan-aǵan* túrinde qollanılıp, túbirdegi /l/ sesi túsip qaladı. Bul jaǵday kóbinese awızeki sóylew tilinde ushırasadı: *Maǵan kep: «Sibirge jiberemen!» – dep qorqıtadı-aw!* (Sh.Seytov). *Túrgep sálem bereyin dese, tura almaydı* (Sh.Seytov). – *Qaytıp bopsañ!* – *dedi Orazımbet* (Sh.Seytov). *Kele qapsız, endi kútpewge ilajim joq* (Sh.Seytov). Eger *ol, bul, sol* siltew almasıqlarına dawıssızdan baslanǵan sóz dizbeklesse, almasıqlardaǵı /l/ sesi túsip qaladı: *soyaqqa<sol jaqqa, oyaqqa<ol jaqqa, buyaqqa<bul jaqqa, sogúni<sol kúni, búgin<bul kún* t.b.

Hátte, ayırım sózlerde sesler kompleksi túsip qalıwı da múmkin. Máselen, *qızıl* sózine páseytiw dárejesi qosımtası qosılǵanda: *qızǵısh, qızǵılt, qızǵıltım*.

Sóylew tilinde *akel<alıp kel, apar<alıp bar, aket<alıp ket, aptús<alıp tús* sózleri kóp qollanıladı. Mısallardan kórinip turǵanıday, bul jerde de sesler

kompleksi túsip qalğan hám bunı da diereza qubılısı menen baylanıstırıwǵa boladı. Biraq, sózlerdiń bulay qısqaıp qollanılıwı tek sóylew tili ushın tán.

Ayırım dizbeklesip kelgen sózlerdiń shegarasınan *-ǵı*, *-gi* sesler kompleksi túsip qaladı: *arjaq*<*arǵı jaq*, *berjaq*<*bergi jaq* t.b. Geyde almasıqlardan *-sı* sesler kompleksiniń túsip qalğanın bayqaymız: *qay birewi*<*qaysı birewi*, *qayjaqqa*, *qayaqqa*<*qaysı jaqqa*, *qayerge*<*qaysı jerge* t.b. Dierezaniń joqarıda kórsetilgen jaǵdayları sóylew tiline tán hám bul qubılıs sóylewdi ańsatlastıradı hám waqıttı únemleydi.

ÁDEBIYATLAR:

1. Реформатский А.А. Введение в языковедение. –М.: Наука, 1967.
2. Закиев М.З. Татарская грамматика. Т. III. Синтаксис. – Казань: Татарское книжное изд-во, 1992. – 488 с.
3. Байчура У.Ш. Звуковой строй татарского языка. Ч. I. Фонетика. – Казань: Изд-во Казанского университета, 1959. – 186 с.